

МЕДИЧНА СЛУЖБА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

© Коваль Л.В., 2006

Розглянуто питання організації та діяльності медичної служби Української повстанської армії.**The base and condition of Medical servise in Ukrainian Armed Forces in 1942-1952 is investigated.**

У кожного повинна бути своя святиня, до якої він ходив би на прощу, на відпуст, для духовного очищення... Для українських лікарів такими відпустовими місцями повинні стати могили медиків – Героїв, лікарів – мучеників за волю України в роки визвольних змагань українського народу.

З вибухом Другої світової війни на арені боротьби за незалежність українського народу появилася нова сила – Українська повстанська армія (УПА). Це була армія без держави, без будь-якої фінансової, матеріальної, технічної, кадрової, навіть моральної, допомоги ззовні. Створення УПА – це гідний подиву здобуток української нації, який досі засвідчує її життє- і дієздатність. Характер УПА, партизанська тактика боротьби в запіллі ворога не дозволяли побудувати її організаційну структуру за чіткою схемою регулярних армій. УПА мала свою, чітко визначену, продуману структуру, кожна ланка механізму якої мала свої чітко визначені завдання, в ній злагоджено діяли всі функціональні служби й інфраструктури, характерні для тогочасних армій. Структура УПА була настільки продуманою, гнучкою, що давала можливість пристосуватись до мінливих обставин для досягнення максимального ефекту в бойових умовах.

Із створенням організаційної структури УПА організовано різні референтури: організаційно-мобілізаційна, суспільно-політична, зв'язку, розвідувальна тощо, серед яких важливе місце зайняла медична служба, завданням якої було стояти на сторожі здоров'я вояка УПА. Адже чітка діяльність медико-санітарної служби великою мірою впливає на моральний стан війська.

На північних українських землях від початку існування УПА були створені санітарні клітини. Згідно з Наказом Ч. 21, від 2 листопада 1943 р., командирами груп, командантами воєнних округ, Українському Червоному Хрестові (УЧХ) поставлено завдання: „Звести при групах пост начальних лікарів... В кожній воєнній окрузі назначить Український Червоний Хрест медичного шефа, який відповідатиме за здоров'я війська, робітництва запілля, цивільного населення... В різних стратегічних теренах потворити санітарні пункти...” [1]. Під наказом підпис командира УПА Кліма Савура.

На початку 1944 року, згідно з планом Головного командування УПА медичні клітини було засновано на всьому терені дій. Навесні 1944 року перші клітини Служби здоров'я з'явилися в окрузі „Лемко“. Організували їх д-р Василь Давиденко – „Юрко“, д-р ветеринарії Євген Лужецький – „Шувар“, студенти медицини Богдан Яньо – „Крук“, „Мельодія“, Модест Ріпецький – „Горислав“, магістр фармації Ярослав Савган – „Нехрист“, дантист Василь Гузар – „Зубченко“ та інші.

Референтура Санітарної служби, як її ще називали Служба здоров'я, поділялася на такі відділи: 1) військово-санітарна частина, що діяла в бойових частинах УПА; 2) санітарна служба запілля, яка підлягає провідним тереновим осередкам. Працювали у трьох напрямках:

- 1) організовує санітарні пункти, що приймають і піклуються хворими та раненими;
- 2) заготовляє і веде санітарні, медичні та фармацевтичні медикаменти;
- 3) влаштовує і виробляє санітарні, чоловічо-жіночі курси носіїв хворих санітарів та медсестер [2].

На вищих щаблях, тобто від Головного військового штабу до ТВ, роль санітарної служби зводилася до організаційно-координаційної діяльності. Безпосередньою допомогою і опікою

раненими та хворими займалися лікарі та санітари, закріплені при куренях, сотнях або чотах. Згідно з наказом Ч. 21 „медичний персонал при військових частинах належить до командирів військових частин, в яких вони повнять свою медичну службу, а дійово належать до медичних шефів”. Найнижчою санітарною ланкою при відділі УПА був чотовий санітар, опісля – сотенний санітар або лікар і курінний лікар. Курінний лікар контролював сотні, давав інструкції й поради сотенним і чотовим санітарам, організовував санітарні вишколи. Він був у постійному зв'язку з надрайоновим лікарем, завданням якого була опіка над санітарними пунктами поодиноких районів. Звичайно в кожному районі було 2–3 кущові санітарні пункти, якими завідували кущові санітари. (Кущ – це терен, що обіймав 5–6 сіл, 2–6 кущів творили „район”, стільки ж районів – „надрайон”, які своєю чергою об'єднувались в „округу”).

Санітарні пункти забезпечував медикаментами надрайоновий фармацевт, котрий працював у підпільній лабораторії [3].

З початком Другої світової війни поруч із службою здоров'я УПА відновлює свою діяльність Український Червоний Хрест. У 1943 р. головою підпільного УЧХ стала Катерина Зарицька. Український Червоний Хрест активно співпрацює з санітарною службою УПА, неможливо чітко розмежувати їхні компетенції. Основна різниця полягала в тому, що лікар і весь медичний персонал Санітарної служби УПА військово підпорядковувалися командирів сотні або куреня. Працівники УЧХ, котрі виконували свої завдання в терені, підлягали керівникові УЧХ і не були військово-підпорядковані командирам відділів УПА.

Структура УЧХ поділялась на такі відділи:

1 Медичний:

- а) опіка санітарна над військом;
- б) опіка санітарна запілля;
- в) санітарно-освітня робота;

2. Аптечний.

3. Господарчий.

4. Харитативний [4].

В УПА Український Червоний Хрест виконував такі функції:

- 1) добір кваліфікованих медичних кадрів і вишкіл санітарного персоналу;
- 2) організація медично-санітарної допомоги у військових частинах;
- 3) забезпечення інструментами та медикаментами;
- 4) організація транспортування поранених і хворих вояків УПА [5].

Однією з найважливіших проблем Служби здоров'я був медичний персонал. Кадрове питання вирішували різними шляхами: це були члени ОУН, медики підпільного УЧХ (Катерина Зарицька – „Сорока”, Галина Дідик – „Анна”, Олександр Давиденко – „Юрко”, Яромир Олесницький, Олексій Заленюк – „Пастер”, Володимир Манюх, Володимир Врецьона), студенти медичних ВНЗ (Ірина Бабуняк – „Ніна”, Іван Швак – Шуль, Богдан Яньо – Крук – „Мельодія”, Ілля Оберишин, Ярослав Мартинець, Богдан Коваль, Петро Городник, Любомир Полюга), легально практикуючі медики, що співпрацювали з українським підпіллям (Юрій Липа, Тома Воробець, Дмитро Каптан, Василь Сефурак, Борис Андрієвський, Матвій Лотович, Антін Жуковський, Іван Козій, Омелян Лебедович, Юліян Радзикевиц, Іван Паньків, Льонгин Мельник, Максим Тимків, Андрій Чеховський, Іван Мосійчук, Ісидор Кліш та інші). Були в Санітарній опіці і медики інших національностей, які співчували і активно допомагали воякам УПА, в основному це були євреї: д-р Абрагам Штерцер, Самуель Найман, „Кум”, Варм Давидович; німці: Вільгельм Вельніке – „Сян”, Гельмут Кравзе – „Марян”; поляки: Сікорська; грузини, росіяни (авторів імена невідомі).

Для підготовки працівників санітарних служб проводився вишкіл. Умовами для зарахування на курси були відповідний рівень освіти (принаймні 6 класів) і відданість справі. Відомі місця медичних курсів: для студентів медицини (с. Сільце Бережанського р-ну Тернопільщини) [6], медичних сестер (Костопільщина на Волині [7], м.Рівне, [8] с.Кульчиці на Самбірщині, в Чорному Лісі, с. Труханів на Сколівщині [9], с. Лужки Долинського р-ну на Івано-Франківщині) [10], санітарів (с. Волосянка, с. Славсько, Сколівського р-ну, с.Космач) [11]. Основи санітарної служби

поруч з іншими предметами викладали у старшинських школах, де працювали висококваліфіковані лікарі. Зокрема у школі „Олені” викладачами санітарної служби були лікарі Максимович і „Кум”.

Основними напрямками підготовки на всіх курсах були: перша медична допомога; фармацевтичний та загальновійськовий; ідеологічний вишкіл. Підручником для медичного вишколу був „Санітарний конспект”, укладений докторами „Юрком” і „Шуваром” [12], друкувались також вишкільні матеріали, які часто розповсюджувались серед вояків УПА і цивільного населення для надання само- та взаємодопомоги: „Техніка спинювання кровотеч”, „Техніка користування пеніциліном”, „Венеричні хвороби” [13], відома „Інструкція для санітарів”, написана Михайлом Мацелком – „Мономахом”, сотенним санітаром сотні „Месники” – 27ТВ УПА „Бастіон” [14].

Випускники вишкільних курсів працювали у Службі здоров’я [15]. Вони разом із санітарною службою обозних відділів військових штабів УПА закладали шпитальні пункти, забезпечували їх технічну організацію, постачання та магазинування ліків. Часто професію санітарки дівчата опановували на практиці, допомагаючи лікарям і санітарам [16].

Передбачаючи труднощі, в яких мала працювати Служба здоров’я і УЧХ, оскільки допомога від Міжнародного Червоного Хреста була виключена (Захід не вважав Україну воюючою стороною), референтура УПА задалегідь займалася забезпеченням її медикаментами та медичним спорядженням. Джерела забезпечення були різноманітні. Це було майно радянського Червоного Хреста та медичних установ м. Львова, медичні інструменти та ліки, закуплені через підпільну мережу ОУН; медичне майно, яке зберегло населення після пересування фронтів. Окремо треба відмітити численні пожертви легально працюючих лікарів і аптекарів, які добровільно віддавали ліки та перев’язочний матеріал „на фонд УЧХ – УПА”. Як відзначив у своїх спогадах курінний лікар УПА Богдан Мельодія-Крук, тільки у Львові весною 1944 р. закуплено різними способами, за активної допомоги українських студентів медицини та лікарів, ліки на півтора мільйона польських злотих.

Член ОУН Микола Батіг описує сміливу акцію, здійснену у Львові 1943 року. Із львівської аптеки № 18, на тодішній вулиці Казимирівській (нині Городоцька) у білий день на очах усіх, а також й німецьких патрулів, вивезено медприладдя та медикаменти до села Підмонастир на Бібреччині і передано в розпорядження військових підрозділів УПА [17].

Поповнювали запаси підпільних аптек лікарські рослини, зібрані шкільною молоддю на заклик підпілля і УЧХ. Щоб доцільно використати лікарські рослини, санітар одержував вибитий на циклостилі конспект В. Мельодії „Зела та їх пристосування”, що надавав вичерпну інформацію про способи збирання, зберігання та використання лікарських рослин [18].

Заготовлені ліки та перев’язочний матеріал доставляли на підготовані санітарні пункти, решту магазиновано в криївках. В інструкції у справі організації служб УПА та заплілля перераховується необхідний інвентар для місцевого санітарного пункту, районного санітарного пункту, повітового полевого шпиталю, надається перелік необхідних ліків [19].

Завдяки вдалій праці служби постачання обозних відділів військових штабів, медичні заклади УПА були забезпечені харчами, одягом, іншим майном. Раціон хворого повстанця складався приблизно з 200 г м’яса, 100 г товщу, 50 г круп, 50 г муки, 300 г хліба, 0,5 л молока, з інших продуктів: цукру, сушених фруктів, овочів тощо [20]. Зрозуміло, що через ворожі акції раціон міг бути й значно біднішим. Взагалі ж відділи УПА, у співпраці з господарською референтурою, забезпечували санітарні пункти харчами на 5–6 місяців. Харчі магазиновано в спеціальних криївках-магазинах. У разі організованих ворожих акцій, блокад лісів від населених пунктів, санітарний пункт був позбавлений свіжих харчів, зате черпав їх із своїх магазинів. Очевидно, деяка кількість харчів в магазинах теж нищилась, псувалась, і тому запаси треба було весь час поповнювати.

В найменшій повстанській клітині (кущ) вже було, бодай, одне сховище, забезпечене запасом харчів, ліків та матеріалом для перев’язок.

Під час німецької окупації, порівняно з більшовицькою, медичному персоналу УПА було трохи легше виконувати свої обов’язки, ліків, бандажів та інструментів було ще достатньо. Санітарна служба мала у той час більшу кількість кваліфікованих кадрів.

Маючи достатньо забезпечену медичну структуру, Служба здоров’я (УЧХ) могла на першому етапі боротьби не тільки відновлювати здоров’я повстанців, але й надавати медичну допомогу

населенню визволених районів і тим самим хоч частково віддячитися людям за підтримку. Про це ми дізнаємося із таких оригінальних документів, як „Правильник Українського Червоного Хреста” [21], „Наказ керівникові Українського Червоного Хреста про проведення медичних оглядів дітей (7.IX. 1943 р.)” [22], „Розпорядження голові району ..., [23] „Наказ Надрайоновим Управом про будівництво бань та дезинфекційних камер”[24], „Звіт про стан та діяльність санітарного відділу...” [25] та інших.

У Карпатах після договору про ненапад між УПА і Угорською армією, була можливість передавати важкопоранених до мадярських шпиталів.

У гірший бік змінилися обставини, коли відділи опинилися на теренах, окупованих більшовиками. Тоді весь тягар допомоги пораненим і хворим мусили нести в медично-санітарній мережі УПА та УЧХ, всі інші можливості різко скоротилися. Санітарній службі приходилося щораз частіше користуватися лише криївками та підземними шпиталями.

Якщо до цього часу криївки ще не мали широкого застосування, переважно їх використовували для магазинування ліків, санітарного матеріалу, продуктів харчування, запасів зброї, меншою мірою для перебування поранених, то з другої половини 1944 р. їх використовують все частіше. В початковій стадії повстанської боротьби серед її учасників існувало негативне ставлення до криївок як серед бойових, так і серед санітарних частин через неможливість активної оборони в криївці під час її викриття ворогом.

Залежно від території і обставин конструйовано різні криївки, що їх називали „шпитальками”. Криївки не мали якихось стандартних форм, відзначалися вони значною різноманітністю, що залежала від винахідливості окремих повстанців. Часто криївками були однокімнатні приміщення, тільки деколи вони склалися з кількох кімнат. Різні криївки практикувалися серед місцевого населення в будинках і господарських спорудах. В критичних ситуаціях пораненим часто самим доводилось шукати собі притулок, яким могла бути вирита нашвидкоруч яма, де ледве вміщувалася одна особа. Зрозуміло, що навіть найкращий повстанський шпиталик не витримав би ніякого порівняння з шпиталем регулярної армії.

Як згадує курінний лікар УПА Богдан Крук – „Мельодія”: „Шпиталь УЧХ, тобто санітарну криївку, звичайно будовану в землі, на 6–15 ліжок, з кухнею і канцелярією. Своім зовнішнім виглядом околиця не сміла давати жодних ознак ворогові, що десь близько знаходиться шпиталь. Значить, в околиці криївки не сміли бути жодні відпадки, тріски з дощок, решти глини, ні витоптаного місця тощо. Москалі й поляки часто роблять облави так, що вояки йдуть у віддалі трьох до п’яти кроків один від одного. Така густа лава вояцтва шукає за санпунктами, магазинами зброї, харчовими продуктами. Запорукою існування сан-пунктів УПА була майстерність будовання тих криївок на строгі засади конспірації.

Технічні частини УПА вславились майстерністю будовання підземних шпиталів, в яких дуже вміло збудовано вентиляцію, водопостачання та каналізацію. Бувало так, що ворожі облави відбувалися в даному терені, а під землею, по якій проходили його вояки, поранені і хворі вояки УПА прислуховувалися ворожим крокам над своїми головами” [26].

Зберігся правильник будівельних робіт підземних помешкань [27], з якого дізнаємось, що для організації пункту брали людей надійних, членів ОУН, з далеких від місця будівництва теренів. Серед будівельників повинен був бути виховник, розвідник і господарник. Розвідник повинен слідкувати за поведінкою і розмовами робітників, все нотувати. Виховник повинен слідкувати за моральним станом робітників. Господарник дбає про вчасне і достатнє забезпечення харчових норм. Також у правильнику зазначається список речей, які повинен мати з собою робітник. Довіз і вивіз робітників з місця будівництва здійснювався з зав’язаними очами. Робочий час не встановлювався: „тягнути скільки є сил, закінчити якнайскорше”. Матеріали для будівництва заготовлялись на віддалі 10–15 км і довозилися організаторами будівництва тільки вночі. Для цього організовували „МОБ” для підвід у віддалі 3–4 км від пункту виконання на період трьох днів, з повним забезпеченням для коней. Під час будівництва криївки вояки були позбавлені будь-якого контакту із зовнішнім світом і не знали, в якому терені будують санітарне приміщення. Навколо місця будівництва на всіх доступних шляхах і

стежках виставляли охорону із зброєю. По закінченні будівельних робіт, робітники склали присягу про дотримання „тайни підземного помешкання” [28].

Місце, де була криївка, повинно було своїм виглядом нічим не відрізнятись від довкілля. Через невеликий отвір входили до криївки й виходили з неї не лише здорові, а й доводилося вносити поранених, доставляти харчі та медикаменти.

У наказі 4.21 читаємо: „В певних віддаленнях від санпунктів потворити прийомні для хворих військових (окремо для цивільних). Прийомні не сміють в ніякому разі зраджувати санпунктів. Хворих з прийомних перевозять на санпункти тільки спецкур’єри, що чергуються в прийомних” [29]. Повернення після лікування відбувалось так само.

Лікарі, студенти медицини й санітарна обслуга жили, працювали та воювали серед найневідрадніших обставин підпілля. Дехто називав членів УЧХ „катакомбниками ХХ ст.”, хоч найпопулярніша була жартівлива назва „лапайдухи”. Тільки ті вояки погоджувалися переходити на лікування в санітарних пунктах, хто взагалі не міг мандрувати з відділами або переховуватись по селах. Лікарі і студенти-медики „лапали душі”, забираючи ночами важко хворих і поранених до санітарних криївок, де здебільшого панувала темрява, вогкість та тіснота [30].

Для підпільників ночі були днями, а дні – кошмарними ночами. Читаємо в спогадах курінного лікаря Богдана Гука: „Пасивні очікування, чи під час „облави” ворог не відкриє замаскованих дверей криївок, свідомість, що порятунку ні виходу зі сліпого кута бути не може, та тверде рішення не здатися живим у руки ворога, створювали атмосферу, що в ній жити і працювати було дуже важко. Кожний, хто хоч раз у своїм житті віч-на-віч правдоподібною смерті робив іспит власної совісті, знає, наскільки панічно-тривожна така хвилина. Часто досить одного такого пережиття, щоб людина змінила свої погляди – а то і спосіб життя” [30, с. 158–159].

Медичний персонал Санітарної служби УПА, на жаль, мусив переходити подібні психічні випробування аж надто часто. Зокрема, в роках 1946–1947 рр. ворожі війська дуже уважно „чесали ліси” за санітарними криївками, щоб голодом (після виселення українського населення) та пошестями зломити моральну і фізичну силу УПА. Карпатські гори та ліси колов ворожий багнет у надії натрапити на „віко криївки”, а гончі поліційні собаки гналися повстанськими слідами, що так часто заносили запахом дезинфекційних ліків.

Зусилля ворогів не завжди були даремні. З плином часу ряди працівників УЧХ рідшали, а десятки викритих санітарних криївок попадали в руки окупантів.

Не було рідкістю, що важко поранений, але притомний вояк, сам собі відбирав життя, щоб не попасти живим у руки ворога, або тоді, коли бачучи своє каліцтво, не хотів ставати тягарем для друзів. Поранений побоювався, що коли попаде живим у руки ворога, то внаслідок допитів і тортур, не зможе встояти, і ворог видобуде від нього всю потрібну інформацію. Нерідко траплялося, що й легко поранений вояк або навіть не поранений, опинившись у безвихідній ситуації, боровся до передостаннього набою, останній залишав для себе.

То не було самогубство людини слабкої волі, що шукає втечі від життєвих проблем, або самогубство психічно хворої людини. То був акт шляхетної самопожертви, щоб рятувати життя своїх друзів.

На поранених вояків УПА не поширювалось право та закон Охорони існуючих міжнародних конвенцій Червоного Хреста. Поранених вояків УПА, забраних у полон, часто розстрілювали на місцях їх виявлення, з застосуванням жорстоких тортур.

УЧХ діяв згідно із загальноприйнятими міжнародними законами щодо методів ведення війни й опіки над пораненими. Інструкція Головного командування УПА від 24 квітня 1946 р. вимагала від вояків „чемної поведінки” із захопленими вояками противника та забезпечення необхідної санітарної допомоги. Лікарі УПА завжди надавали першу допомогу пораненим ворожим воякам, котрих після прослуховування Службою безпеки відправляли під опіку медиків. Родини вбитих ворожих вояків (принаймні польських) отримували пакети з документами, листом про обставини загибелі – стандартним повідомленням УЧХ (виданим на циклостил), листівками та брошурами УПА.

Повідомлення були українською і польською мовами такого змісту:

„Український Червоний Хрест

Повідомляємо Вас, що дня ... (дата і місцевість) поліг у бою з загонами Української Повстанської Армії ... (ім'я, прізвище, інші відомості), що встановлено на основі ... (свідків, документів, записів або свідчень полонених товаришів). Повідомляючи про це, просимо повідомити всіх рідних і знайомих полеглого. Висловлюємо при цьому своє співчуття з приводу того, що п... (прізвище) був примушений віддати своє життя не за справу українського і польського народів

Український Червоний Хрест”

(кругла печатка УЧХ червоного кольору) [31].

Діяльність медично-санітарної служби Української повстанської армії – обширна тема, тому зібрані матеріали – це далеко не повні, а лише основні штрихи, які характеризують роботу цієї служби і ті надзвичайно важкі умови, в яких доводилось працювати медикам УПА і лікуватися хворим та пораненим учасникам національно-визвольної боротьби тих часів. Єдиною нагородою для медиків та санітарів УПА було почуття виконаного християнського і професійного обов'язку.

Поряд із публікацією документів, спогадів, статей на згадану тему, велике значення має висвітлення її в експозиції музею.

1. Державний Архів Рівненської Обл. (далі – ДАРО), ф. Р-30, оп.2, спр. 32, арк. 110. Оригінал. 2. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 16, арк. 134–138. Копія. 3. Богдан Мельодія-Крук. Праця УЧХ в Українській Повстанській Армії // УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр.: Збірка документів. – ЗЧОУН. – 1957 – С. 82–83. 4. Цент. Держ. арх. Громадських Об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 19–24. Копія. 5. Крук Б. „Мельодія”. УЧХ в сучасних визвольних змаганнях // Літопис УПА. Т. 23. – Торонто – Львів, 1993. С. 176–179. 6. Іван Швак-Шуль. Ірина Бабуняк („Ніна”). (Спомини) // Літопис УПА. Т. 32. – Торонто – Львів, 2001. – С. 349. 7. Бак Т. Медична опіка в УПА на Рівненщині (1943–1944 рр.) (Інформація учасниці УЧХ) // Літопис УПА. Т. 32. – Торонто– Львів, 2001. – С.102. 8. Василів М. Слідами молоді з-під Крут (Трохи з історії Рівненської школи медсестер) // Наше життя. – 1953. – Лютий. – С. 3–4. 9. Гранас–Ониськів В. „Десна”: Курси біля Труханова. (Спомин) // Літопис УПА. Т. 23. – Торонто – Львів, 2001. – С. 196–202. 10. Сімків Р. Курси медичних сестер у селі Лужки Волинського району // Літопис УПА. Т. 32. – Торонто – Львів, 2001. – С. 335–337. 11. Гуцуляк Є., Андрусак, Целінська. „Мрія”, „Зена”. Мої спогади. – Львів, 1994. – 55 с. 12. Мельодія – Крук Б. Праця УЧХ в Українській Повстанській Армії. – С. 78. 13. ЛІМ. Група фондів „Пам'ятки визвольних змагань”, інв. нр. ПВ3-255. 14. Літопис УПА. Т. 23. – С. 410–413. 15. Звіт з праці санітарного відділу, існуючого при відділі УПА. – ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 29, арк. 9. Оригінал. Рукопис. 16. Левицька М., Загоруйко („Ганна”). Медична служба УПА на Золочівщині. (Уривки зі спогадів) // Літопис УПА. Т. 32. – С. 228–267. 17. Батіг М. Ліки для УПА. // Шлях перемоги. 21.VIII. 1993. 18. Літопис УПА. Т. 23. – С. 189–193. 19. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 16, арк. 134–138. Копія. 20. Правильник Українського Червоного Хреста. – ЦДАГОУ, ф. 57. оп. 4, спр. 377, арк. 19–24. Копія. 21. Там же. 22. Опубл.: Літопис УПА. Т. I. – Торонто, 1989. – С. 172. 23. Цент. Держ. арх. Вищих Органів Влади і Управління України (ЦДАВО), ф. 3838, оп. 1. спр. 59, арк.. 42. 24. Опубл.: Літопис УПА. Т. I. – С. 172–173. 25. ДАРО, ф. Р-30, ст. 2, спр. 29, арк. 9. Оригінал. Рукопис. 26. Крук–Мельодія Б. Праця УЧХ в Українській Повстанській Армії. – С. 79. 27. ДАРО, ф. Р-30, оп.2, спр. 35, арк. 88. Оригінал. 28. ЦДАВО, ф. 3838, оп. 1. спр. 41, арк. 3. Оригінал. 29. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 32, арк. 110. Оригінал. 30. Гук Б. Лікарі і медичний персонал тактично Відтинка УПА „Лемко” // Літопис УПА. Т. 23. – С. 157–167. 31. УПА в світлі документів... – С. 187–188.